

Лапідаріум для колекції

Як кажуть мудрі люди, каміння залишається німим, доки людина не змусить його говорити. І цей вислів можна застосувати як щодо стародавніх кам'яних пам'яток археології, так і до творчості сучасних скульпторів. Багато тисячоліть тому людина «приручила» камінь - виготовила знаряддя праці, зброю, побутові й культові предмети... Камінь, в усьому розмаїтті різновидів, для первісної людини був найважливішим матеріалом. Скільки унікальних пам'яток у вигляді різноманітних кам'яних споруд, скульптур, окремих брил з малюнками й написами дійшло до нас! Сьогодні, у третьому тисячолітті, археологи намагаються розшифрувати, інтерпретувати те, що вкладали у камінь наші пращури.

У багатьох музеях світу зберігаються кам'яні свідки прадавньої історії, зібрані у лапідаріумах, а також існують старовинні фоліанти - книги-лапідарії, своєрідні довідники з історії коштовного та рідкісного каміння. Оскільки слово «лапідарій» має кілька визначень, ми досить часто отримуємо запитання від відвідувачів музею, мешканців міста стосовно призначення й необхідності так званого лапідаріуму, який заплановано побудувати найближчим часом у Дніпропетровську біля Історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Мода на лапідаріуми - колекції старовинних і раритетних виробів з каменю, які могли розташовуватися просто неба - на подвір'ї, у садах і парках або під дахом - у виставкових павільйонах чи інших приміщеннях, з'явилась у XIX столітті. Є такі музеї у Німеччині, Китаї, Італії, Франції, Туреччині, Польщі, Казахстані, Росії й Україні. Своєрідним лапідаріумом є все-світньо відомий острів Пасхи з його велетенськими кам'яними людськими головами. В Осло, наприклад, є парк з 200 гранітними скульптурами - творами знаного скульптора Густава Вігеллана, який упродовж 40 років праці втілював у граніті етапи життя людини від народження до смерті, як замкнене, нескінченне коло життя. Одна із скульптур (найвища - 17 м) являє сплетіння людських тіл, що видираються по піраміді нагору. Але назвати такий витвір мистецтва лапідаріумом було б неправомірно, - це, радше всього, грандіозний скульптурний ансамбль.

Однією з найбагатших у світі є колекція кам'яних пам'яток Ермітажу. На теренах України цінне й численне зібрання кам'яної пластики античних часів зберігається в Керченському археологічному музеї (у приміщенні колишнього кінотеатру). Унікальні зразки давньої кам'яної культової пластики, античних надгробків і скульптури мають Одеський археологічний музей, Національний музей історії України, Національний заповідник «Хортиця». На Дніпропетровщині, крім Дніпропетровського історичного, невеликі збірки кам'яної пластики експонуються у Нікопольському державному краєзнавчому та Дніпродзержинському міському музеях, античні кам'яні пам'ятки зосереджені у приватній колекції фірми ВЕСВІ у Дніпропетровську тощо.

На наш погляд, визначенню лапідаріуму найбільше відповідають такі зібрання великих брил кам'яних порід, скульптур різних часів, каменів з малюнками й текстами, архітектурних деталей, інших пам'ятників з каменю, які спеціально зібрані музеєм або приватним власником, науково систематизовані, упорядковані за хронологічним принципом, технікою виготовлення, архітектурними стилями, різновидами каменів тощо й виставлені для загального огляду. Тобто це не просто сховище, а експозиція, певним чином художньо оформлена, з елементами дизайну й застосуванням комп'ютерних технологій, з якою можна ознайомитись і одночасно отримати вичерпну інформацію про об'єкти, пояснення фахівців. Безперечно, така виставка може розташовуватися й просто неба, але в такому разі виникають додаткові проблеми щодо збереження й охорони кам'яних пам'яток, адже і каміння потребує певних температурно-вологісних умов зберігання, охорони від вандалів і звичайних крадіїв.

Уже 160 років існує в Дніпропетровську (колишньому Катеринославі) колекція кам'яних статуй, її започаткував ще катеринославський губернатор Андрій Якович Фабр - один із членів-засновників Одеського товариства історії та старожитностей, ініціатор створення у 1849 році Катеринославського громадського музею. Саме половецькі кам'яні статуї (проблеми їх збирання, дослідження й збереження) стали предметом зацікавлення губернатора, про що він доповідав на засіданнях одного з перших на теренах України історичних товариств у Одесі. Але то були перші кроки, лише початок роботи щодо запобігання втраті для прийдешніх поколінь

кам'яної пластики

Дніпропетровського історичного музею імені Д. Яворницького

унікальних пам'яток історії та культури південних степів України. За підрахунками дослідників, зробленими у 1840-1850-х роках, тільки на території Катеринославської губернії нараховувалося 428 кам'яних статуй.

З цивілізації/тої точки зору степова монументальна скульптура репрезентує своєрідні курганні народи, кочові скотарські племена, що мешкали в регіонах великого поясу степів Євразії від енеоліту (IV-III тис. до н. е.) до середньовіччя (XII - перша половина XIII ст. н. е.) та належали до давньоарійських, ірано- (скіфи, сармати), тюрко- та монголо-мовних етносів. У курганних народів виникла й розвинулася традиція створення монументальних кам'яних статуй предків, охоронців роду, родючості, добробуту. Священні статуї встановлювалися у поминально-поховальних святилищах, розташованих на верхівках курганів (родових могильників).

Відомо, що у XIX - на початку XX століття значну кількість кам'яних скульптур з Катеринославської, Таврійської та інших губерній зібрали й вивезли до Москви й Санкт-Петербурга у музейні та приватні колекції. На щастя, у Катеринославі, а також Одесі, Сімферополі було чимало знавців і аматорів старовини, які сприяли збереженню місцевих реліквій, пам'яток, зразків давнього мистецтва різних народів і культур, що колись існували тут. Ці ентузіасти створювали приватні та публічні музеї. Найвідомішим зібранням старожитностей на Катеринославщині була колекція, а з 1887 року - приватний історико-археологічний музей почесного громадянина Катеринослава Олександра Миколайовича Поля. З каталогу майже п'ятитисячної полівської колекції, який у 1893 році упорядкувала Катерина Мельник-Антонович, відомо, що до її складу входили антропоморфна стела III тисячоліття до н. е. (Наталіївська, знайдена у межах теперішнього м. Запоріжжя) та чотири половецькі кам'яні статуї («баби», ймовірно, з Верхньодніпровського й Катеринославського повітів Катеринославської губернії). Однак тільки коли музейну справу у Катеринославі очолив Дмитро Іванович Яворницький, запрошений 1902 року Катеринославським науковим товариством очолювати Обласний музей імені О.М. Поля, розпочалося дійсно систематичне вивчення

Д. Яворницький в залі Обласного музею імені О. Поля біля колекції кам'яної скульптури. 1912 р.

й збирання кам'яних статуй. Водночас вживалися заходи щодо їх збереження, адже вони активно нищилися, використовувалися для господарських потреб - як стовпи в огорожах, лави біля двору, точила, будівельний матеріал, межові знаки, оздоблення дворянських садиб. Ще у 1890 році Д. Яворницький в журналі «Исторический вестник» опублікував статтю «Каменніе бабы», в якій виклав власні припущення та віднайдену ним інформацію, в тому числі легенди стосовно походження цих степових стражів. Їх, як свідчать давні джерела, встановлювали кипчаки-комани (половці) на вершинах курганів (поховань) обличчям на схід з чашею в руках, у XIX столітті ними на свій розсуд послуговувалися селяни. Д. Яворницький описав випадок, що стався в селі Приюті Новомосковського повіту Катеринославської губернії, коли місцевий чиновник, ошукавши селян, примусив їх звозити до свого двору статуї, а потім виклав кам'яними бабами стіни льоху.

З 1902 до кінця 1930-х років, за життя Д. Яворницького, до колекції Дніпропетровського історичного музею надійшло 60 кам'яних баб. Їх ставили біля фасаду та за огорожею у музейному дворі поряд із статуєю імператриці Катерини II. Значний внесок у подальше комплектування зібрання кам'яної пластики, його дослідження й упорядкування зробили за-

Керносівський ідол з колекції кам'яної пластики Дніпропетровського історичного музею, знайдений у 1973 р. на Дніпропетровщині

відувачка археологічного відділу музею у 1960-1980-х роках Л. Крилова та її наступниці - Л. Голубчик і Л. Чурилова (остання є фахівцем із семантики кам'яної пластики й очолює музейний відділ археології).

Сьогодні колекція музею, що складається з двох частин (статуї та інші пам'ятки), нараховує 86 кам'яних скульптур, вік яких коливається від III тисячоліття до н. е. до XIII століття н. е. Серед них: п'ять антропоморфних стел III-II тисячоліть до н. е.; п'ять скіфських стел MI-IM століть до н. е.; одна готська статуя MI століть н. е.; одна тюркська статуя X-XI століття та 70 половецьких кам'яних баб XII-XIII століття. Більшість скульптур виготовлено з пісковика, 16 з граніту, 8 з вапняку. В колекції наявні різноманітні типи статуй - від схематичних стел до круглої скульптури, жіночі й чоловічі, відрізняються вони за іконографією та рівнем техніки різьблення. Крім найпростіших видів монументальної пластики у зібранні є визначні зразки давньої та середньовічної скульптури, що не мають аналогів у жодному з музеїв світу. До таких пам'яток належить Керносівський ідол III тисячоліття до н. е., знайдений біля с. Керносівки Новомосковського району Дніпропетровської області у 1973 році. Його зображення й опис вміщено у найбільших міжнародних каталогах кам'яної скульптури, яка експонувалася на всесвітніх виставках у Мюнхені (Німеччина) та Аості (Північна Італія).

«Боги каменю» - таку назву мала італійська виставка кам'яних скульптур 1998-1999 років, де чотиригранній Керносівській стелі був відведений окремий зал, щоб її можна було оглянути з усіх боків. На ній зображені, як вважають дослідники, давній арійський бог Індра, сцени та символи, що уособлюють космогонічні, релігійно-міфологічні та календарні уявлення кочових скотарських племен Євразії. Серед численних стел італійської виставки вирізнялася формою та зображеннями й Наталіївська стела з дніпропетровської колекції, яку у 1862 році придбав для свого зібрання старожитностей О. Поль у Олександрівському повіті Катеринославської губернії.

Не меншу цінність становлять також скіфська стела з зображеннями шийної гривни, акінака та ритона IV століття до н. е., знайдена на Криворіжжі (ймовірно, з колекції О. Поля), готська чоловіча статуя (герма) I-III століття з Херсонської області та тюркська скульптура X-XI століття, походженням із села Гупалівки Магдалинівського району Дніпропетровської області. Дві останні, невеликі за розмірами, але дуже інформативні й цікаві за формою, технікою і майстерністю виготовлення, посідають особливе місце в музейному зібранні. Зокрема, герму знайшов Д. Яворницький під час археологічних розкопок біля залізничної станції Вісунь. Але, невідомо з яких міркувань, вона довгий час у музейній документації фігурувала як «африканський божок». Можливо, таким чином її хотіли захистити від зазіхань німецьких археологів, які під час Другої світової війни шукали в музеях і на території Дніпропетровської області пам'ятки, котрі б свідчили про перебування тут готських племен.

До музейної колекції кам'яної пластики, крім статуй, належать також залишки кам'яного кромлеха доби бронзи з курганів, розкопаних на теренах Дніпропетровщини, окремі пам'ятки єгипетської культури I тисячоліття до н. е., античних міст Причорномор'я V-VI століть (напівзруйнована мармурова скульптура), середньовічної доби (візантійська мармурова колона, арабський надгробок), а також надмогильні хрести з написами періоду Запорозької Січі XVII - XVIII століть (8 одиниць).

Зібрання щорічно зростає, пам'ятки продовжують надходити як результати археологічних досліджень музею і випадкових знахідок аматорів, мешканців краю. Зокрема, у 2003 році під час археологічного розвідування балки Березнювата, в околицях села Мар'янського Апостолівського району експедиція музею віднайшла гранітну антропоморфну стелу (розмір - 148 x 40 x 50 см), культурну приналежність якої напевне поки що визначити не вдалося через відсутність яскравих іконографічних деталей. Ймовірно, вона належить до II-I тисячоліть до н. е.

У 1970-х роках погіршення екологічної ситуації в Дніпропетровську спричинило процес швидкого руйнування унікальних пам'яток курганної скульптури, які за традицією зберігалися просто неба поблизу будівлі музею. У 1979 році А. Вікторов, завідувач відділу кам'яних матеріалів науково-дослідного сектору Гідропроєкту (м. Москва), за запрошенням музею оглянув колекцію та виявив причини процесу руйнування статуй: сульфатно-морозобійне вивітрювання - кислотні дощі, вітер, що дме з боку заводів міста тощо. Він порекомендував шонайшвидше побудувати спеціальне приміщення (павільйон) для колекції. 1981 року адміністрація музею звернулася з проханням до київських державних реставраційних майстерень і Дніпропетровського обласного управління культури посприяти у проведенні реставрації та розробки проекту такого павільйону. У 1986 році до Дніпропетровська приїхали реставратори Всесоюзного науково-дослідного інституту реставрації (ВНДІР) з Москви, які визначили стан колекції як аварійний. Кошти на реставрацію були виділені, й у 1987 році Дніпропетровський історичний музей уклав угоду з фахівцями ВНДІР про початок реставраційно-консерваційних робіт.

№ IIIi

ів 4
I

До 1991 року реставрували й законсервували 23 статуї. Роботи провадилися в спеціально побудованому на господарчому подвір'ї музею реставраційному павільйоні. Відреставровані статуї частково розмістили у фондovому приміщенні та експозиційних залах першого поверху музею. Решта пам'яток, над якими працювали реставратори, і до сьогодні залишається в реставраційному павільйоні. З об'єктивних причин реставрація колекції на початку 1990-х років припинилася. Угоди з ВНДІР були розірвані через відсутність фінансування.

Слід зазначити, що в Україні нині існують реставраційні майстерні, які володіють методикою роботи з каменем (наприклад, у Києві, Керчі). Власне, у Дніпропетровському історичному музеї також є фахівці, котрі мають відповідні навички, оскільки працювали з московськими реставраторами у 1980-х роках. Отже, за наявності коштів можна залучити місцевих спеціалістів і відновити рятувальні роботи.

У наш час більша частина (47 одиниць) дніпропетровської колекції кам'яних статуй, які раніше, зберігається просто неба на майданчику поблизу музею. Руйнація об'єктів, природно, продовжується, і цей процес необхідно призупинити, сховавши їх під дах.

Стосовно ж будівництва лапідаріуму, зокрема щодо технічних умов, яких слід дотримуватися при проектуванні й зведенні таких споруд, ще у 1980-х роках були розроблені пропозиції. В їх основу покладені методичні рекомендації ВНДІР - «Засоби створення оптимального мікроклімату в музейних будівлях і будівлях-пам'ятниках культурної архітектури». З ними музей у 1986 році звертався до архітекторів у зв'язку з підготовкою «Укркомунремдорпроект» проекту реконструкції Жовтневої площі (де музей розташований). Але до 2005 року справа не рушила з місця.

Лише після відвідання музею Президентом України Віктором Ющенком ситуація покращилася. Місцева влада, обласне відділення Національної спілки архітекторів України провели конкурс на кращий проект лапідаріуму. Його переможцю - групі архітекторів з ТОВ «Майстер-проект» (керівник - В. Штефан) - було виділено кошти для виконання проектних робіт. Упродовж 2006-2008 років проект павільйону для музейної колекції був створений. Хоча він і викликав певні заперечення в авторів реконструкції Жовтневої площі, котрі, як з'ясувалося після конкурсу, мали свій погляд на місце розташування й конструкцію майбутньої будівлі, проєктанти врахували усі пропозиції музейних фахівців щодо оформлення внутрішніх приміщень, яке б відтворювало природно-ландшафтне тло південних степів, застосування сучасного технічного оснащення, освітлення, розміщення різних груп кам'яної пластики й нормативних умов їх зберігання.

Зупинка тепер за малим - побудувати лапідаріум.

Проект лапідаріуму для кам'яної пластики
Дніпропетровського історичного музею.
Вигляд збоку. 2008 р.

Проект лапідаріуму для кам'яної пластики
Дніпропетровського історичного музею.
Вигляд зверху. 2008 р.

Проект розміщення половецьких скульптур в
одному із залів лапідаріуму, 2008 р.

